ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՄԱԻԼՅԱՆ

ԱԲԽԱԶԻԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1918 –1920 ԹԹ.)

Հեղափոխական վերափոխումները Ռուսաստանում արմատապես փոխեցին քաղաքական իրադրությունն Այսրկովկասում: Ինչպես ողջ հայ ժողովուրդը, Աբխազիայի հայ հասարակությունը ևս բազմակուտակ հարցերի լուծումը տեսնում էր առկա ուժերի միավորման միջոցով շարունակելու գոյապայքարը՝ դիմակայելու թուրք նվաճողների ծրագրերին:

1918թ. հունվարի 7-ին Սուխումում տեղի ունեցավ բազմամարդ հավաք, որի մասնակիցները, լսելով Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Արտաշես Աբեղյանի զեկուցումը, միաձայն որոշեցին պաշտպան կանգնել Հայրենիքին, ինչպես նաև պատրաստակամություն հայտնեցին մտնել հայկական ազգային գնդերի շարքերը: Հավաքում կազմվեցին Սուխումի հայ բնակչության ազգային (նախագահ՝ Հակոբ Տերտերյան) և զինվորական (նախ.՝ Մելյան) խորհուրդները[1]: Շուտով Սուխումից ռազմաճակատ մեկնեց հայ կամավորների առաջին խումբը[2]: Հունվարի 28-ին կայացավ նաև Գուդաուտայի գավառի հայ բնակչության ժողովը, որը նույնպես ձևավորեց ազգային (նախագահ՝ Համազասպ Եղիսերյան) և զինվորական խորհուրդներ: Վերջինս գլխավորեց բժիշկ Օհանջանյանը[3]: Հետևելով Սուխումի և Գուդաուտայի օրինակին, Գագրայի հայերի ազգային խորհուրդը 1918թ. փետրվարի 25-ից ևս հայտարարեց զինակոչ, որը սակայն չիրականացավ, որովհետև «սկսվել էին բոլշևիկյան յարձակումները...»[4]:

1918թ. փետրվարի 16-ից 21-ը Աբխազիայի բոլշևիկների կողմից խորհրդային կարգերի հաստատման փորձը ձախողվեց: Կոմունիստների հաջողությունը դիտարկվեց որպես եկվոր ազգությունների օգտին հողի վերաբաշխման հեռանկար, ավելի խթանեց աբխազ ազնվականության թուրքամետ դիրքորոշման խորացմանը և, ինչպես վկայում էր Սուխումի քաղաքագլուխ Վենիամին Չխիկվիշվիլին, աբխազ վերնախավը մտադրվել էր բոլշևիկների դեմ թուրքերից դեսանտ խնդրել[5]: Թուրքական վտանգի առաջացումը ստեղծեց լարված իրադրություն, «...թուլացրեց հայերի զինակոչը»[6], ուստի և աբխազահայ կամավորներ ռազմաճակատ ուղարկելու որոշումը կասեցվեց:

1918թ. ապրիլի 8-ին Աբխազիայում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր՝ առանց պետականության հռչակման, ուստի աբխազների մեծամասնությունը հրաժարվեց բոլշևիկների կուսակցությանն աջակցելուց: Սակայն երկրամասի կոմունիստական ղեկավարները փորձում էին ստանալ նաև Աբխազիայի այլ ազգային համայնքների աջակցությունը:

Բոլշևիկները տեղի հայերի համակրանքը շահելու նպատակով խոստանում էին, թե նրանք, ովքեր տարիներ շարունակ գտնվում էին գաղթականների կարգավիճակում, խորհրդային իշխանության օգնությամբ, առանց ռուսական

հպատակության ստանալու, կարող են տիրել կապալավարձով իրենց կողմից մշակվող հողատարածքներին[7]: 1918 թ. գարնանը բոլշևիկներին օժանդակում էր Ցեբելդա ավանում Ղազար Կերսելյանի և Հակոբ Զեյթունյանի ջանքերով գումարված 200 հոգանոց հայկական ջոկատը: Աբխազիայի ղեկավար մարմինների անդամ էին հանդիսանում՝ Գևորգ Աթարբեկովը (Զինհեղկոմի նախագահի տեղակալ), Ղ. Կերսելյանը (բոլշևիկյան կարմիր գվարդիայի ղեկավար), Ա. Շահգելդյանը, Լ. Անանովը, Գ. Թուփչյանը: Հայերի մի մասն աջակցում էր բոլշևիկներին, քանի որ սարսափում էր թուրքական վտանգի առջև[8] և բավական էր կեղծ լուր տարածվեր Սուխումի ծովափում թուրքական դեսանտի ցամաք իջնելու մասին, որ «հայ ազգաբնակութիւնը գրաւեր մեծամասնականների խոստումներով և տաճիկից ազատուելու գրաւիչ հեռապատկերը նրան ձգէր մեծամասնականութեան գիրկը...»[9]: Միաժամանակ, Գուդաուտայի գավառի հայաբնակ Կավաքլուք (խորհրդային տարիներին Ագարակի, այժմ՝ Ամժիկուխուա) գյուղի բնակչության ելույթը բոլշևիկների դեմ վկայում է տարբեր քաղաքական ճամբարներում Աբխազիայի հայերի բևեռացման մասին[10]:

1918թ. ապրիլի 22-ին Անդրկովկասի դաշնային հանրապետությունը Ռուսաստանից անկախ հռչակելու պահին Աբխազիայի տարածքը դեռևս չէր վերահսկվում անդրկովկասյան նորաստեղծ կառավարության կողմից:

1918թ. մայիսի 10-ին Օչամչիրա ժամանեց վրացական գվարդիայի ջոկատ՝ ծնունդով սուխումցի Վալիկո (Վալերիան) Զուղելիի հրամանատարությամբ: Սուխումի Հայոց շրջանային ազգային խորհրդի նախագահ Խաչատուր Հ. Ավդալբեգյանի վկայությամբ. «[Վրաստանը բոլշևիկների դեմ] կռիւը վարում էր Աբխազիայի գրեթէ բոլոր ժողովուրդների ցանկութեամբ ու աջակցութեամբ: Պատմական փաստաթղթերով կարելի է հաստատել, որ այդ շրջանում աբխազ ժողովրդի ներկայացուցիչներն ամեն օր բաղխում էին վրաց կառավարութեան դուռը և խնդրում էին ազատել Աբխազիան բոլշևիկներից: Այս գործում երկրի բոլոր ազգութիւններին պատկանող գիտակից ու առողջ ոյժերի բացարձակ համակրանքը վրաց կառավարութեան կողմն էր»[11]:

Մինչև խորհրդային կարգերի վերացումը՝ մայիսի 17-ը, Աբխազիան համարվում էր Խորհրդային Ռուսաստանի մասը: Վրացական զինված ջոկատների հրամանատարները նախընտրում էին ճանաչել Թիֆլիսի Վրաց ազգային խորհրդի հեղինակությունը, քան անդրկովկասյան կառավարության իշխանությունը: Գրավելով Սուխումը, նրանք իրենց ձեռքը վերցրեցին շրջանի կառավարման գործը: Այսպիսով, մայիսի 26-ին՝ Վրաստանի անկախության հռչակման պահին, Աբխազիան վերահսկվում էր վրացական ռազմական ուժի կողմից:

Ռուսական կայսրության տապալումից հետո աբխազական ազգային շարժման մի շարք գործիչներ առաջ քաշեցին Թուրքիայից մուհաջիրների հայրենադարձության գաղափարը[12] և Աբխազիայի հայերին ու հույներին դիտելով ժամանակավոր վերաբնակիչներ՝ պահանջում էին հեռացնել նրանց[13]: Լայն տարածում ուներ «Աբխազիան՝ աբխազների համար» կարգախոսը: Հայտնի է Վ. Չիսիկվիշվիլու 1918թ. փետրվարին արված հավաստումը այն մասին, թե աբխազներն

ունեն հաշտ դիրքորոշում երկրամասի բոլոր ազգությունների նկատմամբ[14]: Ականատեսի վկայությամբ «իրենց [իմա՝ աբխազների. - Բ. Մ.] յարաբերութիւնը դէպի շրջապատի ազգերը առերես լաւ է - բարեկամական, բայց ներքուստ վատ են տրամադրուած դէպի հայերը, մանաւանդ դէպի մինգրելները: Վերջիններիս հետ յարաբերութիւնը աւելի սրուած է նրա համար, որ մինգրելները ռուսահպատակ լինելով՝ կարող են հողային խնդրում մեծ դեր խաղալ ի վնաս աբխազ իշխանների և կալուածատէրերի՝ իսկ հայերը որպէս տաճկահպատակ գաղթականներ՝ այդ չեն կարող անել: Նրանց թվում է, թէ մինչև իսկ պետական օրէնքի ոյժով հայերին կարող են հեռացնել իրենց երկրից և այդպիսով ազատած կը լինեն իրենց հողերի սոցիալիզացիայից»[15]: Եվ իրոք, աբխազների կողմից այդ ուղղությամբ կատարած առաջին քայլերից մեկը եղավ Սուխումի շրջանի թուրքերին ոտքի հանելն ընդդեմ տեղական հայերի: Հաղորդվում էր նաև, որ «ափխազները հետզհետէ զօրանալով իրենց վերաբերմունքը փոխում են [հայերի հանդեպ և եկվոր] թիւրքերին ու պարսիկներին զէնք են բաժանում: Գիւղերում սպառնում են հայերին եւ պահանջում, որ հեռանան այդ հողերից: ...Ափխազների ու վրացիների յարաբերութիւնը [ևս] սրված է»[16]: Գուդաուտայի գավառում բնակվող հայերը (հատկապես Պսիրցխա, Անուխվա, Մծարա գյուղերում) կողոպտվեցին թուրքամետ աբխազների և տեղի թուրքերի կողմից[17]: 1918թ. մայիսի 22-ին Վ. Զուղելիին դիմել էին Սուխումի Հայկական կոմիտեի լիազորները: Նրանք տեղեկացնում էին նոր իշխանության ներկայացուցչին, որ հայերը կամենում են լքել շրջանը և գտնել իրենց համար այլ ապաստան: Զուղելին ամեն կերպ փորձում էր փոխել այդ մտադրությունը՝ ասելով, որ հայերի մեկնումը մեծ վնաս կհասցնի ողջ շրջանին[18]: Այդ օրերին Թիֆլիսի մամուլում լույս ընծայվեց տեղեկություն, որտեղ ասված էր. «Հայերի դրութիւնը Սուխումի շրջանում ծանր է: Հարևանները դէպի մեզ թշնամական վերաբերմունք են ցոյց տալիս, [քանզի] մի քանի աբխազ իշխաններ գնացել են Բաթում՝ խնդրելու թիւրքերին, որ նրանք գրաւեն Աբխազիան: [Հետևապես] հայերը մտածում են գաղթել [դեպի] Սոչի, Ադլեր և այլ [հյուսիսային] ծովափնեայ քաղաքներ»[19]: Նախկին տրապիզոնահայերը, լավ գիտենալով թուրք-օսմանների բարբարոս բարքերը, բնականաբար գտնում էին, որ նրանց հնարավոր մուտքը Աբխազիա դառնալու է մեծամեծ չարիքների պատճառ... Սուխումի Հայկական կոմիտեի անդամների վկայությամբ, նրանք 1918թ. ողբերգական օրերին դիմել էին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին և ՀՀ կառավարությանը՝ հայրենադարձության խնդրանքով, սակայն մերժվել էին միջոցների և հարմար բնակելի տարածքների բացակայության պատճառով[20]: Ըստ Սուխումի քաղաքային դումայի իրավասու իշխան Նիկո Թավդգիրիձեի, աբխազ գյուղացիները երազում էին վտարել Աբխազիայից վրացիներին և ընդհանրապես բոլոր վարձակալներին ու ինքնուրույն վերաբաշխել նրանց հողամասերը[21]: Տեղահան արվեց մոտ 400 հայ ընտանիք, որոնք հեռացան Կուբանի մարզ[22]: 1918թ. ամռանը ձևավորվեց Սուխումի Հայոց շրջանային ազգային խորհուրդը (այսուհետև՝ ՀԱԽ), որն իր վրա վերցրեց տեղի հայերի ֆիզիկական և քաղաքական պաշտպանությունը: Քանզի

աբխազները, ունենալով թուրքամետ դիրքորոշում, ձգտում էին թուրքերի միջոցով վտարել հայերին, այդ իսկ պատճառով ՀԱԽ-ն, հանձինս նրա սոցիալ-դեմոկրատական ղեկավարության (Խ.Ավդալբեգյան, Տ.Սողոմոնյան, Վ.Աղեկյան, Ե.Մինասյան, Ե.Մյուսելիմյան, Վ.Ռշտունի և այլք), աջակցում էր Վրաստանի կառավարությանն Աբխազիայում, որը, ի դեպ, շեշտում են նաև արդի վրաց պատմաբանները[23]: ՀԱԽ-ի նախագահությունը, քաղաքական նախասիրություններից ելնելով, հույս էր տածում, որ կուսակից վրաց «ընկերներից» կազմված իշխանությունն այն ուժն է, որը կպաշտպանի տեղի հայերին թուրքական վտանգից և աբխազների ոտնձգություններից[24]: ՀԱԽ-ի ղեկավարությունը կողմնակից էր նաև ամրացնել հայությունն Աբխազիայում[25]: Այդ ցանկությունը, սակայն, չէր համընկնում ՀՀ կառավարության հեռանկարային ծրագրի հետ, որն առաջնային էր համարում հայրենադարձության սկզբունքը[26]: ՀՅԴ-ի Սուխումի ճյուղը, ելնելով կուսակցական սկզբունքներից, ավելի կարևորում էր Միացյալ Հայաստանի, հետևապես ազգահավաքման գաղափարները: Ուստի, ՀՅԴ-ի տեղական կոմիտեն Աբխազիան դիտում էր իբրև ժամանակավոր բնակավայր և միանշանակ կողմ էր արտահայտվում հայրենադարձությանը: Նրա անդամները մերժել էին հակաբոլշևիկյան դաշինք կնքելու վրաց «մենշևիկների» առաջարկը: Շրջանի հայության ընդհանուր ժողովում որոշվեց չեզոք մնալ և չմասնակցել որևէ հակամարտության, բացառությամբ թուրքական ներխուժման դեպքի: Արտաքուստ դա պատճառ հանդիսացավ բոլշևիկյան տրամադրություններ վերագրելու տեղի հայերին, որից օգտվելով վրաց զինվորականությունը հալածում էր հայ ազգաբնակչությանը: «Վրացական շովինիստները, գլխաւորապէս զինուորականները, ամեն տեսակ պրովակացիաներով լարում են հայերի և վրացիների յարաբերութիւնները. նրանք հայերին հակապետական քայլերի մէջ են կասկածում, որ իբր թէ նրանք խմբեր են պատրաստում վրացի զօրքին հարուածելու թիկունքից»[27], – հաղորդում էր դեպքերի ականատեսը: Այդ շիկացած մթնոլորտում, ըստ ՀՅԴ-ի Սուխումի կոմիտեի անդամ Գրիգոր Հովսեփյանի, «թալանը ու սպանութիւնները ևս շատացան, նոյնիսկ բռնագրաւեցին հայերի սեփական արտերը»[28]: Տուժել էին Աթարա Արմյանսկայա, Լեճկոպ, Գումիստա, Էշերա, Կավաքլուք, Կալդախվարա գյուղերի հայ բնակիչները: «Վրացական կանոնավոր զորամասերի դաժանության ամենևին չհիմնավորված դրսևորումները առաջացրել են խորը վիրավորանքի զգացմունք հայ բնակչության միջավայրում: Սպանությունները, թալանները, գյուղացիներից ձիերի ապօրինի առգրավումները և կանանց բռնաբարումները ուղեկցում էին զորամասերը ողջ ճանապարհին»[29], – բողոքում էր Վրաստանի վարչապետին Խ. Ավդալբեգյանը: Հայերի ահաբեկումը վրաց զինվորականության ձեռքով պայմանավորված էր ոչ միայն հակահայկական տրամադրությունների տարերային արտահայտումով, այլ նաև վրացական իշխանությունների առանձին ներկայացուցիչների դիրքորոշմամբ, ովքեր դիտավորյալ աչքաթող էին անում այդ երևույթները՝ նպատակ ունենալով դուրս մղված հայ երկրագործների փոխարեն վերաբնակեցնել սակավահող վրաց գյուղացիներին և այդպիսով մեղմացնել սոցիալական հակասությունները

վրաց հասարակության ներսում[30]: Հայկական համայնքի մեծամասնությունը, այնուամենայնիվ, 1918 թ. դեմ չէր վրացական գերակայության հաստատմանը Սուխումի շրջանում, հատկապես թուրքական վտանգից խուսափելու նպատակով: Գուցե, աբխազահայությունը որոշել էր հաշտվել այդ կացության հետ և համարել այդ բոլորը չարյաց փոքրագույնը:

Վրաստանի կառավարությունը վրացաբնակ գավառներից բացի հավակնում էր նաև կազմալուծված Ռուսական կայսրության մի շարք տարածքների, այդ թվում և Սոչիի շրջանին: Վրաց հասարակական կարծիքը նաև վաղուց հակված էր դիտել Աբխազիան իբրև պատմական Վրաստանի մասնաբաժինը: Հետևապես կար ձգտում վրացական նորակազմ հանրապետության տարածքին գումարել նաև Սուխումի շրջանը: Այդ ձգտումը՝ հանրապետությանը բախման բերեցին Ռուսաստանի հարավում հզորացած «Սպիտակ շարժման» հետ: Ուստի, Վրաստանի համար Սոչիի շրջանն ուներ հսկայական նշանակություն՝ որպես գոտի, որն առանձնացնում էր ռուս մեծապետականների հսկողության տակ գտնվող տարածքները Սուխումի շրջանից: Վրաստանի կառավարությունը մտավախություն ուներ, որ «սպիտակների» անմիջական հարևանությունը կտանի Աբխազիայի տարանջատմանը Վրաստանից: 1919թ. փետրվարին «սպիտակների» առաջխաղացման հետևանքով վրացական զորքերը նահանջեցին մինչև Բզիբ գետը՝ զիջելով Սոչին, Ադլերը և Գագրան: Կովկասում Բրիտանական ռազմական միսիայի պահանջով, սակայն, կանխվեց «սպիտակների» հարձակումը Սուխումի ուղղությամբ: «Սպիտակ» հրամանատարությունը համարում էր, որ Վրաստանը որևէ իրավունք չուներ տիրելու Սուխումի շրջանին և անգլիացիներին առաջարկում էր այն հայտարարել չեզոք գոտի: Վրացական կողմը, սակայն, ուներ «Մեծ Վրաստանի» պատրանք: 1919թ. մարտի 14-ին Փարիզի վեհաժողովում վրացական պատվիրակությունը տարածել էր մի «Հուշագիր», որը պահանջում էր Վրաստանի սահման ճանաչել Տուապսեից 14 կմ դեպի հարավ գտնվող Մակոպսե գետակը[31]: Սակայն մինչ այդ Վրաստանի վարչապետը կտրականապես հայտարարեց՝ եթե Դենիկինը չզիջի Գագրան, ապա այն ռուսներից կխլեն ուժով: Պահանջը Ն. Ն. Ժորդանիան բացատրում էր ռազմավարական անհրաժեշտությամբ, քանի որ Բզիբ գետի վրայով սահմանը չէր համարում հուսալի և անհրաժեշտ էր գտնում ընդգրկել Վրաստանի կազմը «Գագրայի դարպասներ» կոչված լեռնանցքը, որը դեռ հնուց էր հայտնի իբրև «Կովկասյան Թերմոպիլներ»: Վրացական կառավարությունը կուտակել էր Սոչիի ռազմաճակատում գվարդիայի ութ գումարտակ, այլ զանազան զորամասեր և միայն հարմար պահի էր սպասում հարձակման մասին հրամանն արձակելու համար: Դենիկինը Սոչիի շրջանում գտնվող իր զորքերի մեծ մասը տեղափոխեց բոլշևիկյան ռազմաճակատ, վստահելով անգլիացիների տված երաշխիքներին: 1919թ. ապրիլի 17-ին վրացական բանակը անցավ հակահարձակման և ետ վերցրեց Գագրան: Վրաց զորքերը մեկ օրում կտրեցին շուրջ 45 կմ, սակայն Մզիմթա գետը չհատեցին, և շուտով, Բրիտանական ռազմական միսիայի

պահանջով, նահանջեցին՝ դիրքավորվելով Մեխադիր գետակի ափին՝ Գագրայից 16 կմ դեպի հյուսիս:

Գագրայի և Պիլենկովայի (այժմ՝ Ցանդրիփշ) հայությունն իրենից զգալի ռազմական գործոն էր ներկայացնում (գավառի բնակչության 75 տոկոսը)[32]: Վրացական բանակի հարձակումը հետաձգվել էր մինչև այն պահը, երբ Սուխումի ՀԱԽ-ի անդամների միջոցով հաջողվել էր ստանալ Գագրայի գավառի հայ բնակչության չեզոքության երաշխիքները: «Աւդալբէգեան կուգայ Փիլէնքովօ եւ կը խմբագրէ կոչ մը ուղղուած Սօչիի գործիչներուն ու հայ գիւղացիներուն, որ վերջ տան «արկածախնդրութեան» եւ ռուսներու ձեռքը գործիք ըլլալուն», - հայտնում է Սոչիի ՀԱԽ-ի նախագահ Արամ Հակոբյանը[33]: Զինաթափ արված Գագրայի և Պիլենկովայի հայ բնակիչներին վրաց զինվորները սկսում են անխնա թալանել: 1919թ. ապրիլի 24-ին այդ բնակավայրերի հայկական խորհուրդները դիմել էին Վրաստանի ՀԱԽ-ին նամակով, որտեղ մասնավորապես ասված է. «...Այդ շրջանների անպաշտպան ու խաղաղակեաց հայութիւնը ենթակայ է վրաց զօրքերի անլուր ու անխիղճ հալածանքներին: Վրացիների կողմից թալանվում են ախտիր բոլոր հայերի ունեցւածքը, տանում են անասունները, ձիերը, կողոպտում են հայերի խանութները, ահագին թւով հայեր են ձերբակալւած, մեղադրելով նրանց, որ իբր թէ նրանք օգնել են Կամաւորական զօրքերին: Վրաց զինւորների կողմից արատաւորւում է շրջաններիս հայերի դարերով սրբագործւած օջախը՝ բռնաբարելով հայ իգական սեռը... Վրացիների հալածանքները... անցան իրենց չափ ու սահմանը, մանաւանդ Պիլենկովայի շրջանի հայութեան վերաբերմամբ, որտեղ եղան նաև սպանութեան դէպքեր», ինչպես նաև «հայերը հիշեալ շրջանում ստիպւած լինելով իրենց կեանքը, գոյքը, պատիւը պաշտպանելու համար քաշւել են լեռները և ինքնապաշտպանութեան դիմել գերազանց ոյժերի դէմ: Ներկայումս Պիլենկովայի շրջանի Քրիստաֆորովօ, Օվա, Ձորագիւղ... շրջապատւած են վրացական զօրքերով, հայերի տները հրդեհի են մատնւած վրացիների կողմից... վերջիններիս ու հայերի միջև տեղի ունի անհաւասար կռիւ»[34]: Օգնություն չստանալով «սպիտակներից» և անկարող լինելով սեփական անբավարար ուժերով պահել 15 կմ երկարությամբ պաշտպանական գիծը, մայիսի 4-ին հայ գյուղացիները ստիպված են լինում զիջել այն[35]: Հրաժարվելով զինաթափվել, հայերի ինքնապաշտպանական ջոկատները, որոնց օգնության էին հասել նաև Սոչիի հայերը, անցել էին լեռների վրայով դեպի Ադլեր, տանելով իրենց հետ բնակչության մի մասը[36]: Այսպիսով, ամենավճռական օրերին Պիլենկովայի ենթաշրջանի հայկական գյուղերի զինված դիմադրությունը կասեցրեց վրացական բանակի հարձակումը և, հետևապես, սահմանափակեց վրացական կողմի ձգտումները Սոչիի շրջանի նկատմամբ[37] մինչև այն պահը, երբ անգլիացիների վերջնագրի հետևանքով Վրաստանի կառավարությունը հրաման տվեց առաջխաղացման դադարեցման մասին:

Աբխազահայության մեջ կային արտագաղթի տրամադրություններ: Նրանք կարծում էին, թե Աբխազիայում այլևս ապրել հնարավոր չէ և պահանջում էին

իրենց տեղափոխել Հայաստան: Հակառակ դեպքում մտադիր էին մեկնել ցանկացած այլ երկիր[38]:

1920թ. ամռանը Երևանում որոշվել էր ՀՀ կառավարության մակարդակով պաշտպանել աբխազահայության շահերը: Ելնելով նշվածից, նպատակահարմար էր համարվել առաջարկել Վրաստանի կառավարությանը՝ ճանաչել Սուխումի շրջանի բոլոր հայերին Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի, բացառությամբ առանձին հրաժարվողների, խնդրել պահպանել նրանց կապալավարձի իրավունքները ևս 2-3 տարով, որից հետո թույլատրել հայրենադարձությունն ամբողջ շարժական գույքով, որը հնարավորություն կտար Հայրենիքում ստեղծել նոր տնտեսություն[39]:

Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո Աբխազիայի հայ համայնքի համար Հայաստանի կառավարության կողմից մշակված ծրագիրը մոռացության մատնվեց, իսկ տեղի հայության կյանքում սկսվեց նոր ժամանակաշրջան:

BENIAMIN MAILYAN

FROM THE HISTORY OF ARMENIAN COLONY IN ABKHAZIA 1918-1920

After proclamation of independence of Georgia, Abkhazia was ruled by military force, which was under control of Georgian national council. The question of Russian-Georgian border and of the Abkhazian status evoked military conflict between Georgia and White movement from which suffered Armenian population of the Sukhumi district. In the November of 1919, there was opened the consulate of Republic of Armenia for protection of their interests in Sukhumi, that was committed to solve the issues of local Armenians' citizenship. The policy of government of Armenia, regarding that question differed from the opinion of Armenian national council of the Sukhumi district. The latter stood up for the statement of adoption the naturalization of Georgia, authorities of which promised land to local Armenian peasants for that. The intention of government of Armenia to repatriate the Armenians of Abkhazia wasn't realized.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Սուխում, - Հորիզոն, 10. I. 1918:
2. Хроника: армяне и фронт, - Кавказское слово, 10. I. 1918.
3. Գուդաուտ, - Հորիզոն, 30. I. 1918:
4. Արշալոյս Գ. Թիֆլիսից – Հիւսիսային Կովկաս, – Հորիզոն, 26. IV. 1918:
5. По Кавказу: Сухум, – Кавказское слово, 27.II.1918.
6. Սուխումի դէպքերը, - Հորիզոն, 8. III. 1918:
7. Ռուսական իշխանությունը երկրամասի հայ բնակչությանը, որի մեծ մասը ծխախոտագործությամբ էր զբաղվում, համարում էր ժամանակավոր վերաբնակիչ և ռուսաստանյան հպատակություն չէր տրամադրում: Ցարական իշխանությունները, ունենալով հատուկ նպատակ՝ ռուսացնել Սևծովափը, մեջընդմեջ ձեռք էին առնում հալածական միջոցներ վարձակալ հայ և հույն թուրքահպատակ

գաղթականների դեմ, նրանց արհեստական միջոցներով դուրս հանելու համար: Քանի որ այդ բանը խոշոր կալվածատերերի շահերին վնասակար էր, ապա օտարահպատակ հայերի և հույների դիմումները պաշտպանություն էին գտնում նրանց կողմից և արտաքսումն անորոշ ժամկետով հետաձգվում էր, իսկ տարիներն այդպես անցնում էին... Աբխազիայի հայ բնակչության թվաքանակը 1918-1920 թթ., ըստ տարբեր տեղեկությունների, տատանվում էր 25000 մինչև 30000: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 11 և թ. 60: Ըստ ռուս հետազոտողի, «աբխազահայության 87 %-ը զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ; առևտրում, արհեստավորական և արդյունաբերական արտադրություններում ընդգրկված [հայազգի] անձանց մասնաբաժինը համապատասխանաբար չէր գերադասում 7 %-ը... աբխազահայերի 1/6 բնակվում էր ք. Սուխումի սահմանագծում, արևտրարդյունաբերական խավը երբեք չի եղել այդ խմբի կորիզը, ինչպես [դա եղել է] հայերի միջև Կովկասի այլ քաղաքներում» (Տե՛ս Чумалов М., Этнокультурное развитие армян в Абхазии, - Малые и дисперсные этнические группы в Европейской части СССР, Москва, 1985, с. 108-109): Հայերը մեծ դեր ունեցան երկրամասի տնտեսական զարգացման գործում: Եկամուտները հնարավորություն էին տալիս կանխիկ վճարել կապալավարձը: Փոխշահավետ հարաբերությունների հաստատումը նպաստում էր աբխազ հողատերերի և հայերի միջև բարիդրացիական կապերի ամրապնդմանը: Եւ ոչ միայն այդ պատճառով: Այսպես՝ աբխազ ազգագրագետ և լուսավորիչ Սիմոն Բասարիան XX դարի սկզբին գրում էր, որ «հայերը... շատ զգույշ են աբխազների նկատմամբ, ընդունում են աբխազների պատմական, իրավական և բնիկության իրավունքները տարածքի նկատմամբ, իրենց Աբխազիայում համարում են հյուր, հաճույքով բացում են իրենց դռները աբխազների առջև և ամեն կերպ փորձում են ընդօրինակել նրանց հյուրասիրությունը: Հայերի մեծ պատվին պետք է վերագրել նաև այն, որ այն միակ ազգն էր Աբխազիայում, որը խնամքով էր վերաբերվում հնագույն աբխազական տեղանուններին. նրանց բոլոր գյուղերը կրում են հնագույն աբխազական տեղանուններ»: Տե՛ս Սկակով Ա., Աբխազիայի հայերը անցեալում եւ ներկայում, - Համշէն եւ համշէնահայութիւն, Երեւան-Պէյրութ, 2007, էջ 82: Հայկական և աբխազական համայնքների միջև հարաբերությունները, այնուամենայնիվ, ընդհանուր առմամբ դրական էին: Աբխազների և մեգրելների շահերը (1897 թ. մարդահամարը ցույց տվեց, որ Սուխումի շրջանում բնակվող 25875 վրացիներից՝ 23810 մեգրելներ էին), սակայն, բախվում էին, քանի որ վերջիններս, մշակելով եգիպտացորեն, չկարողացան շահավետ հարաբերություններ հաստատել աբխազ հողատերերի հետ: Մեգրել գյուղացիների միջավայրում նպաստավոր ասպարեզ էր ստեղծվել հեղափոխական և սոցիալիստական քարոզչության համար, ինչը ևս անընդունելի էր աբխազ ազնվականների համար:

8. Հայերը պարտադրված են եղել պաշտպանելու խորհրդային կարգերը, քանի որ նրանք 1918 թ. ընտրություն էին կատարում ոչ թե սոցիալիզմի ու կապիտալիզմի՝ այլ ցեղասպան Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև: Այս միտքը հնչում է Բաքվի Ռուսական ազգային խորհրդի նախագահության անդամ Բ.Բայկովի հուշերում: Նա գրում է. "Армяне в течение всего процесса русской революции не скрывали своей приверженности к России, видя в ней

естественную и единственную защитницу от полного их физического истребления, и в этом их инстинкте самосохранения лежит и объяснение непротивленчества армян русскому большевизму и порою даже фактического их сотрудничества с большевиками. Армяне откровенно и многократно заявляли: ... "лучше большевики, они все же русские, чем турки" (Байков Б., Воспоминания о революции в Закавказье (1917-1920 гг.), - Архив Русской Революции, т. IX, Берлин, 1923, с. 191).

9. Սուխումի ապստամբութեան առթիվ, - Բանվորի ձայն, 26. X. 1919:
10. Дзидзария Г., "Киараз", Сухуми, 1981, с. 39.
11. Մշակ, 28. III. 1919:
12. Ավարտելով Կովկասյան պատերազմը 1864 թվականին՝ Ռուսական կայսրությունը վերջնականորեն ամրացրեց իր կազմում Կովկասին հարակից Սև ծովի ափը: Դրա հետևանքը եղավ նաև հազարավոր լեռնականների հեռանալը սուլթանական Թուրքիա: Բազմաթիվ աբխազներ, դժգոհ լինելով Աբխազական ինքնավար իշխանապետության վերանալուց, արտագաղթեցին պատմական հայրենիքից նաև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում: Օսմանյան կայսրության տարածքը գաղթած աբխազները ճանաչվեցին իբրև մուհաջիրներ:
13. Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 200, g. 1, q. 409, թ. 61:
14. По Кавказу: Сухум, – Кавказское слово, 27.II.1918.
15. Արշալույս Գ. Թիֆլիսից – Հիւսիսային Կովկաս, – Հորիզոն, 24. IV. 1918:
16. Սուխումի դէպքերը, - Հորիզոն, 8. III. 1918:
17. Гамахария Д., Гогия Б., Абхазия – историческая область Грузии. Тбилиси, 1997, с. 90.
18. Джугели В., Тяжелый крест (Записки народогвардейца), – Борьба, 22.XII.1918.
19. Հայերի դրութիւնը Սուխումի շրջանում, – Հորիզոն, 26.V. 1918:
20. ՀԱԱ, ֆ. 200, g. 1, q. 409, թ. 12:
21. საქართველო, 4 ივლისი 1919.
22. ՀԱԱ, ֆ. 200, g. 1, q. 409, թ. 61: 1926 թ. մարդահամարը հաստատում է հայաթափումը մեծամասամբ աբխազ բնակչություն ունեցող Կոդորի և Գուդաուտայի գավառներում: Տե՛ս Лежава Г., Изменение классово-национальной структуры населения Абхазии, Сухуми, 1989, с. 16-20, таблица N 5.
23. Гамахария Д., Гогия Б., նշվ. աշխ., էջ 91: «Սուխումի մէջ կան քանի մը հայ սոց. դէմոկրատներ՝ ուսուցիչ Աւդալբէգեանի գլխաւորութեամբ: Անոնց դերն է զօրաւորին առջև սողալ եւ հաճելի ըլլալ տիրողին: Անոնք արգելք կը յարուցանեն հոն հայկական հիւպատոսարան հաստատուելուն, բայց կը պարտուին: Ընդգրկած են վրացական օրիէնտացիա և հակահայաստանեան քաղաքականութիւն», - գրում է Սոչիի ՀԱԽ-ի նախագահ Արամ Հակոբյանը: Տե՛ս Արեւմտահայ գաղութ մը Կովկասի մէջ, - Հայրենիք, 1931, դեկտեմբեր, էջ 153-154: Հրապարակումը ստորագրված է «Կարեն», որը ըստ Ս.Վարդանյանի բացահայտման, Արամ Հակոբյանի կեղծանուններից էր: Տե՛ս Ձայն համշենական, 2008, հունվար-մարտ, N 1-2 (42-44):

24. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 61: Երևանում 1918-1919 թթ. լույս տեսնող սոցիալ-դեմոկրատական «Կայծ» եռօրյան (խմբագիր՝ Հայաստանի Խորհրդի անդամ, տնտեսագետ և հրապարակախոս Թադևոս Հ.Ավդալբեգյան) ավելի հակված էր «պաշտպանել իրենց կուսակից վրաց մենշևիկների կառավարությանը»: Տե՛ս Հակոբյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության պարբերական մամուլի պատմություն 1918-1920 թթ., Երևան, 2005, էջ 48:

25. 1920 թ. Սուխումի ՀԱԽ-ի անդամները դիմելով Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդին գրում էին՝ «Շնորհիւ ընտրովի Ազգային Խորհրդի գործունէութեան և վարած քաղաքականութեան, [շրջանի հայությունը] վերջին երեք փոթորկոտ տարիների ընթացքում ապրել է անհամեմատ ապահով վիճակում, թէ նիւթական, թէ կուլտուրական տեսակէտից և շատ կողմերով նախանձելի օրինակ կարող է համարուել Անդրկովկասի այս կամ այն անկիւնում ապաստանած հայութեան բեկորների համար: Սուխումի [Հայոց] Ազգ. Խորհրդի գլխաւոր խնդիրն է եղել, որ շրջանի հայութիւնը այնքան ժամանակ, ինչքան որ նա ապրում է այդ շրջանում, իր բախտը կապի տեղական միւս ազգերի հետ և նրանց [հետ համա]գործակցելով ու բարի դրացիական հարեւանութեամբ ստեղծի ինչպէս շրջանի, այնպէս էլ իր համար ապահով դրութիւն՝ [ապրել] շրջանում իբրեւ իրաւատէր և պարտաճանաչ քաղաքացի, օգտուել իբրեւ լիազօր քաղաքացի դեմոկրատական հասարակարգի պարգեւած բոլոր իրաւունքներով, կատարել իբրեւ պարտաճանաչ քաղաքացի պետութեան հանդէպ ունեցած բոլոր պարտականութիւնները: Ահա սա է եղել [Սուխումի ՀԱԽ-ի] վարած քաղաքականութեան ընդհանուր ոգին: ...Դրութիւնը հասկանալու համար պէտք է ի նկատի ունենալ, որ հայ գիւղացիութիւնը նախ քան յեղափոխութիւն ապրում էր տեղական [աբխազ] իշխանների հողերի վրայ եւ [նրանց] մշակելու համար կապալավարձ էր վճարում, իսկ յեղափոխութիւնից յետոյ նա տէր է դարձել իր ձեռքում գտնուող հողաբաժիններին և արդէն երեք տարի է, որ կապալավարձ չի վճարում: Բացի այս, հայ գիւղացիների ձեռքում գտնւում են շրջանի լաւագոյն հողաբաժինները: Որպէս զի հայ գիւղացիութիւնը կարողանայ պահպանել իր հողերը եւ տնտեսութիւնը, նա պէտք է [Վրաստանի] քաղաքացի լինի: Հենց այս նպատակով է, որ Սուխումի Շրջանի [Հայոց] Ազգ. Խորհրդի կողմից հրաւիրած, [տեղի] հայութեան երեք համագումարները անհրաժեշտ են համարել դրական մտքով լուծել [Վրաստանին] հպատակութեան խնդիրը: ...Միայն այդ ճանապարհով կարելի է պաշտպանել ժողովրդի [բարեկեցիկ] տնտեսական դրութիւնը: Իսկ եթէ հայ գիւղացին իրեն օտարահպատակ յայտարարի, [Վրաստանի հանրապետության նկատմամբ] իր քաղաքացիական պարտականութիւնները չը կատարի, [ապա] նա թշւառ դրութեան մէջ կը ձգի իրեն եւ իրաւազուրկ էակ կը դառնայ, [հետեւապես] նրա հողաբաժինները գրավման կենթարկւեն հարեւանների կողմից, որոնք իբրեւ պետութեան հպատակներ եւ իրավազօր քաղաքացիներ չեն թողնի լաւ հողաբաժինները օտարահպատակների ձեռքին: Բացի այս շովէն տարրերն էլ գործի կանցնեն եւ հայերը շատ պատահարների եւ վտանգների կենթարկվեն: ...Այս բոլոր դատողութիւնները միայն տեսական հետաքրքրութիւն չեն ներկայացնում, այլ իրօք հայ գիւղացիների հողերը սկսել են նրանց մեզրել հարեւանները բռնագրաւել»: Տե՛ս Վ[ահան] Ո[շտունի]. Սուխումի շրջանի Հայոց ազգային խորհրդի հրաժարականի առթիվ, - Բանվորի

ձայն, 28. III.1920: Քանի որ հողազուրկ մեգրել գյուղացիները 1918 թ. դարձել էին բոլշևիզմի կողմնակիցները Աբխազիայում, վրաց իշխանությունները նրանց մեջ ազգայնական տրամադրություններ էին տարածում՝ սոցիալական պահանջներից զերծ պահելու նպատակով: Այդ քարոզչության հետևանքով մեգրելները, համարելով իրենց արտոնյալ տարր, սկսել էին մրցել հայերի հողաբաժիններին և կարողությանը տիրելու համար: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, g. 1, գ. 409, թ. 61-61 շրջ: Եւ ոչ միայն հայերի: Աբխազիայի ռուս բնակչությունը բողոքում էր իր ազգային խորհրդին Թիֆլիսում, որ մեգրելները խլում են նրանց պատկանող հողերը: Տե՛ս Заявление русских Сухумского округа, – Социал-Демократ, 31.I.1919.

26. «Սուխումի շրջանից, տրապիզոնցի հմուտ ծխախոտ արդիւնաբերողներ Հայաստան կանչուեցին՝ ազնուացնելու Հայաստանի ծխախոտը» (տե՛ս Ուրբէն. Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները. է, հատոր, Լոս Անջելես, 1952, էջ 298): 1919 թ. հուլիսի 21-ին Բաթումում, Սուխումի ճյուղի նախաձեռնությամբ, մեկնարկել էր տրապիզոնցիների հայրենակցական միությունների համագումարը, որի օրակարգում էր հայրենադարձության խնդիրը: Տե՛ս Աշխատաւոր, 8.VI.1919: Նաև՝ Նոր Աշխատաւոր, 25.VII.1919: Սուխումի շրջանում հայության իրավունքները պաշտպանելու նպատակով բացված Հայաստանի Հանրապետության հյուպատոսարանը, նախապատրաստական աշխատանքներ էր իրականացնում հայրենադարձության համար: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, g. 1, գ. 350, թ. 6: Նույն տեղում՝ ֆ. 276, g. 1, գ. 33, թ. 199, 200: Նույն տեղում՝ գ. 155, թ. 2, 7: Նաև՝ Վրաստանի Կենտրոնական Պետական Պատմական Արխիվ, ֆ. 1861, g. 2, գ. 95, թ. 2: Նաև տե՛ս Հայաստանի հիւպատոսարանը Սուխումում, – Ժողովրդի ձայն, 14.VIII.1919: Նաև՝ Լրատու՝ Սուխումի հիւպատոս, - Աշխատաւոր, 1. XI.1919: Նաև՝ Хроника: Назначение армянского консула в Сухум, –Борьба, 1. XI.1919.

27. Դրութիւնը Սոչիում, – Աշխատաւոր, 5. X. 1918: «Վրաց զինուորները, մասնաւորապէս աբխազ ծիաւոր հարիւրեակի մարդիկը անխնայ կը ծեծեն հայ գիւղացիները իբրև բոլշեւիկ», ինչպես նաև հայտնի եղավ, որ աբխազներին «ծառայութեան կոչեր են, արտօնելով թալանել հայերը»: Տե՛ս Արեւմտահայ գաղութ մը Կովկասի մէջ, - Հայրենիք, 1931, հունիս, էջ 143-144:

28. ՀՅԴ-ի Վրաստանի 2-րդ ռայոնական ժողով, – Աշխատաւոր, 1. IV. 1918:

29. Борьба за Октябрь в Абхазии (1917-1921). Сб. док. и мат. Сухуми, 1967, с. 98.

30. «Այդ ձգտումներն ըստ իս, - գրում է դեպքերի ականատեսը, - պարզ են. հայերը բռնել են ծովեզերի լաւագոյն մասերը և տնտեսական խոշոր ոյժ են ներկայացնում: Ծխախոտագործութեան, օրինակ, մեծ բաժինը հայերի ձեռքն է: Վրաց հանրապետութեան «սոցիալիստ» ղեկավարներն իրենց իմպերիալիստական ծրագրերը միչև Տուապսէ են հասցնում՝ ի նկատի ունենալով ծովափը դարձնել վրաց գաղթավայրը, որպէսզի բնակեցնեն Վրաստանի սակաւահողութիւնից նեղող գիւղացիներին: Այս հաշիւներին, ի հարկէ հայերը չեն կարող օգտակար լինել և, ահա, всеми правдами и неправдами стараются ихъ выжить»: Տե՛ս «Հորիզոն»-ի թղթակիցներից, – Հորիզոն, 4.X.1918: Վրացական ազգային պետության ստեղծման նպատակին զոհաբերվում էին Վրաստանում ապրող ազգային փոքրամասնությունների շահերը, որի հետևանքով նրանց և վրաց իշխանությունների միջև փոխհարաբերությունները կամա թե ակամա լարվում էին: Ազգային փոքրամասնությունների պահանջները վրաց քաղաքական շրջա-

նակների կողմից երբեմն մեկնաբանվում էին որպես «հակավրացական»: Ազգայնական կարգախոսների շուրջը վրաց ժողովրդի համախմբման նպատակով՝ քաղաքական գործիչների մի մասը (խորհրդարանի պատգամավորներ՝ Վեշապելի, Գվազավա, Գոտուա, Մաչաբելի և այլք) օգտագործում էր ներքին թշնամու գաղափարը՝ հանձինս ազգային փոքրամասնությունների: Դրա հետևանքով պակաս չէին նաև դեպքեր, երբ վրաց ազգայնական մամուլում ոչ վրացի ազգաբնակչության, հատկապես հայերի, վտարման կոչեր էին հնչում: Ազգայնական թևի ելույթների մասին վրաց սոց.-դեմ. պաշտոնաթերթը գրում էր՝ "Смысл каждой их речи сводился к тому, что все армяне, русские, осетины и проч. – враги грузинского народа, что против них надо принимать репрессивные меры. Изгнание армян в Армению, русских в Россию...". Տե՛ս Ни одного голоса грузинским шовинистам, – Борьба, 2.II.1919. Այդ քարոզչությունը զուգակցվում էր վրաց հասարակության ներսում ազգայնական տրամադրությունների աննախադեպ աճով, որը տեղերում երբեմն վերածվում էր հայահալած միջոցառումների, քանզի վրաց հասարակության մի մասը տոգորված էր հայատյաց տրամադրություններով: Վրաստանի ՀԱԽ-ի անդամները արձանագրում էին, որ «հայ բնակչության նկատմամբ շուրջ երկու տարի տարվող անվստահության և ճնշման քաղաքականության արդյունքում գրեթե ամեն հայ դիտվում է իբրև պետության թշնամի... Անկախ Վրաստանի գոյության երկու տարում հակահայությունը ոչ թե թուլացել է, այլև հակառակը՝ ներգրավել է վրացական հասարակության նորանոր շրջանակներ, վերածվելով մտավորական երևույթից զանգվածայինի» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 140, թ. 2-6): Ենթադրվում էր, թե հակահայկական երևույթները հիմնականում պայմանավորված էին Վրաստանի տնտեսական ոլորտում հայ գործարարների առաջնային դերով, որոնց մրցակցությունը կամա թե ակամա դժվարացնում էր վրաց բուրժուազիայի կայացումը: Տե՛ս Ишханян Б., Экономические и общественные основы армяно-грузинского антагонизма (критический анализ), Тифлис, 1914.

31. Տե՛ս Меморандум представленный мирной конференции делегацией Грузинской республики и карта Грузии, – Свободная Грузия, 13.IV.1991.
32. Աշխատաւոր, 21. V. 1919:
33. Արեւմտահայ գաղութ մը Կովկասի մէջ, - Հայրենիք, 1931, դեկտեմբեր, էջ 154:
34. Մենշեւիկեան տուրիզմը, - Աշխատաւոր, 21. V. 1919:
35. 1919 թ. մայիսի 3-ին վրացական զվարդիայի հրամանատար Վ. Ջուղելին գրանցել էր իր օրագրում. "В час дня наша колонна выступила из Гагр для обезоруживания армянских горных поселков. Не хотелось новых насилий и новой борьбы, но все средства иссякли и терпение истощилось...". Տե՛ս Джугели В., Тяжелый крест, Тифлис, 1920, с. 146.
36. Պոնտացի Ա., Սոչիի վերջին դէպքերը, - Աշխատաւոր, 5. VI. 1919:
37. Այդ մտադրության մասին է վկայում Վրաստանի արտգործնախարար Ե. Գեգեճկորու հարձակման օրը հնչեցրած հայտարարությունը, թե Վրաստանը չի հրաժարվում Սոչիի շրջանի նկատմամբ իր հավակնություններից: Տե՛ս Учредительное Собрание, 17 апреля 1919 г., - Кавказское слово, 25.IV. 1919.
38. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 16:
39. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 56: